

COPYRIGHTS

© 2020 by the authors. Licensee National Studies Journal. This article is an open access article distributed under the terms and conditions of the Creative Commons Attribution 4.0 International (CC BY 4.0) (<https://creativecommons.org/licenses/by/4.0/>)

***Identifying and Analyzing the Drivers Influencing
National Identity in Iran: A Futures Studies
Approach***

Babak Arsia *

E-mail: arsia@acecr.ac.ir

Received: 2026/02/21

Revised: 2026/07/21

Accepted: 2026/08/31

Doi: 10.22034/RJNSQ.2026.547474.1733

Abstract

National identity, as a key factor in the cohesion and stability of sociopolitical systems, has encountered extensive challenges and transformations in the era of globalization. As a country with an ancient civilization, ethnic and religious diversity, and a history of rapid political changes, Iran requires a deeper understanding of the factors shaping and transforming its national identity. This study aims to identify and analyze the key driving forces affecting the future of national identity in Iran through a futures studies approach. The research employs structural analysis using the MICMAC software. The required data were collected through extensive library research and a questionnaire administered to 12 experts in the fields of social sciences, political science, and future studies. The findings indicate that factors such as employment and social welfare, the functioning of the political-ideological system, the equitable distribution of resources and wealth, the role and performance of elites, political stability, and developments in information technology are among the key variables with the greatest influence on the system. These variables constitute the critical driving forces, and the future of national identity depends largely on how they evolve. Finally, based on the findings, plausible scenarios for the future of national identity in Iran were developed, and strategies for strengthening its resilience were proposed.

Keywords: National Identity; Futures Studies; Driving-Force Analysis; MICMAC Structural Analysis; Iran; Scenario Development.

---

* Faculty Member at the ACECR Institute of Humanities and Social Studies, Tehran, Iran (Corresponding Author).

شناسایی و تحلیل پیشران‌های مؤثر بر هویت ملی در ایران با رویکرد آینده‌پژوهی

نوع مقاله: پژوهشی

بابک ارسیا*

E-mail: arsia@acecr.ac.ir

تاریخ دریافت: ۱۴۰۴/۱۲/۰۲ تاریخ بازنگری: ۱۴۰۵/۰۴/۳۰ تاریخ پذیرش: ۱۴۰۵/۰۶/۰۹

چکیده

هویت ملی به‌عنوان عاملی کلیدی در انسجام و پایداری نظام‌های سیاسی - اجتماعی در عصر جهانی‌شدن، با چالش‌ها و تحولات گسترده‌ای مواجه شده است. ایران به‌عنوان کشوری با تمدن کهن، تنوع قومی و مذهبی و تجربه تحولات سیاسی شتابان، نیازمند درکی عمیق از عوامل شکل‌دهنده و تغییردهنده هویت ملی خود است. این پژوهش با هدف شناسایی و تحلیل پیشران‌های کلیدی مؤثر بر آینده هویت ملی در ایران، با استفاده از رویکرد آینده‌پژوهی انجام شده است. روش تحقیق این پژوهش، روش تحلیل ساختاری با استفاده از نرم‌افزار میک‌مک (MICMAC) است. داده‌های موردنیاز از طریق مطالعات کتابخانه‌ای عمیق و تکمیل پرسشنامه توسط دوازده تن از خبرگان حوزه‌های علوم اجتماعی، علوم سیاسی و آینده‌پژوهی جمع‌آوری شد. یافته‌ها نشان می‌دهد پیشران‌هایی همچون «اشتغال و رفاه اجتماعی»، «کارکرد نظام سیاسی»، «توزیع عادلانه منابع و ثروت»، «نقش و عملکرد نخبگان»، «ثبات سیاسی» و «تحولات فناوری اطلاعات» ازجمله متغیرهای کلیدی هستند که بیشترین قدرت تأثیرگذاری را بر سیستم دارند. این متغیرها در زمره پیشران‌های کلیدی قرار گرفته و آینده هویت ملی در گرو تحولات این عوامل است. در پایان، براساس یافته‌ها، سناریوهای محتمل برای آینده هویت ملی ترسیم و راهبردهایی برای تقویت و تاب‌آوری آن ارائه شده است.

کلیدواژه‌ها: هویت ملی، آینده‌پژوهی، تحلیل پیشران‌ها، تحلیل ساختاری میک‌مک، ایران، سناریونگاری.

* عضو هیئت علمی پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات اجتماعی جهاد دانشگاهی، تهران، ایران (نویسنده مسئول).

مقدمه و بیان مسئله

هویت ملی، به‌عنوان احساس تعلق و تعهد جمعی به یک سرزمین، تاریخ، فرهنگ و آرمان‌های مشترک، ستون فقرات انسجام اجتماعی و عاملی تعیین‌کننده در ثبات و امنیت ملی هر کشور محسوب می‌شود (راینسون، ۱۹۹۰: ۳۷۲). هویت ملی نقشی سرنوشت‌ساز برای دولت‌های مدرن دارد. وقتی به سمت یک قوم‌گرایی انحصارطلب و متعصب هدایت شود، می‌تواند منجر به اعمال آزار و اذیت و تجاوز در جامعه شود؛ بااین‌حال، هویت‌های ملی می‌توانند حول ارزش‌های سیاسی و دموکراتیک و پیرامون تجربیات مشترک جوامع متنوع نیز ساخته شوند. برخلاف استدلال‌هایی که مفاهیم هویت ملی و حاکمیت دولت را منسوخ برشمرد، چنین حس فراگیری از هویت ملی همچنان برای حفظ یک نظم سیاسی مدرن موفق حیاتی است. هویت ملی نه تنها امنیت فیزیکی را افزایش می‌دهد و الهام‌بخش حکمروایی خوب نیز است، توسعه اقتصادی را تسهیل می‌کند، اعتماد بین شهروندان را تقویت می‌کند، حمایت از شبکه‌های ایمنی اجتماعی قوی را ایجاد می‌کند و در نهایت، دموکراسی را ممکن می‌سازد (فوکویاما، ۲۰۱۸: ۷)؛ بااین‌حال، هویت ملی نه تنها از درون، بلکه از بیرون، یعنی از طریق تمایز و تفاوت ملت از سایر ملت‌ها یا گروه‌های قومی تعریف می‌شود. هویت ملی تنها از طریق تضاد با دیگران معنادار می‌شود (تریاندافیلیدو، ۱۹۹۸: ۵۹۹). امروزه اعتقاد بر این است که هویت ملی مجموعه‌ای از گرایش‌ها و ارزش‌ها است که نه ثابت و نه به دلخواه، قابل تغییر است و باید به صورت دوره‌ای و در پرتو ویژگی‌های به ارث رسیده تاریخی، نیازهای فعلی و آرمان‌های آینده بازتعریف شود (پارخ، ۱۹۹۵: ۲۶۰). در ایران معاصر، این مفهوم تحت تأثیر عوامل درونی (مانند تحولات سیاسی، اقتصادی و فرهنگی) و بیرونی (مانند جهانی‌شدن، فشارهای بین‌المللی، فضای مجازی و هوش مصنوعی) در حال دگرگونی است. این تحولات، آینده هویت ملی را به موضوعی پیچیده و چندبعدی تبدیل کرده که مدیریت آن نیازمند نگاهی آینده‌نگر و سیستمی است (عباس‌زاده مرزبانی، ۱۴۰۱: ۱۲۵). آینده‌پژوهی به‌عنوان یک رشته علمی، با شناسایی پیشران‌های کلیدی و تحلیل روابط میان آن‌ها، ابزار قدرتمندی برای درک احتمالات آینده و برنامه‌ریزی راهبردی فراهم می‌کند. این پژوهش با به‌کارگیری چهارچوب آینده‌پژوهی، در پی پاسخ به این سؤال اصلی است که «پیشران‌های کلیدی مؤثر بر تحولات آینده هویت ملی در ایران کدام‌اند و چگونه بر یکدیگر تأثیر متقابل می‌گذارند؟».

پیشینه پژوهش

مطالعات داخلی متعددی به بررسی هویت ملی پرداخته‌اند؛ اما بیشتر آن‌ها نگاهی توصیفی - تاریخی داشته یا بر یک بعد خاص (مانند نقش جهانی‌شدن، آموزش و پرورش و یا فناوری اطلاعات) متمرکز شده‌اند. به عنوان نمونه، رفیع و عباس‌زاده مرزبالی (۱۳۹۸) در مطالعه‌ای با عنوان «چالش‌های ناشی از فرایند جهانی‌شدن و فضای مجازی برای هویت ملی ایران و راهکارهای مقابله با آن‌ها» به این نتیجه رسیده‌اند که نفوذ پدیده جهانی‌شدن و فضای مجازی در ایران از یک سو، تأثیری کاهش‌دهنده بر گرایش بخشی از جامعه نسبت به ابعاد اصیل هویت ملی (ایرانیت و اسلامیت) داشته و در مقابل، گرایش به بُعد مدرن هویت (هویت جهانی) را افزایش داده است؛ از سوی دیگر، این فرایند باعث تقویت گرایش برخی از گروه‌های قومی به هویت قومی خود شده و تعلق خاطر آنان به هویت ملی کلان را تحت‌تأثیر منفی قرار داده است. در پژوهشی دیگر، مقصودی (۱۳۹۷) در مقاله‌ی «سنجش هویت جمعی ایرانیان؛ با تأکید بر همبستگی اجتماعی» به اندازه‌گیری و تحلیل این بعد مهم از هویت جمعی پرداخته است. هدف این تحقیق، بررسی میزان گرایش ایرانیان به همبستگی اجتماعی و شناسایی ترجیحات هویتی آنان بوده است. پرسش‌های کلیدی این مطالعه عبارت‌اند از: وضعیت متغیر همبستگی اجتماعی و انسجام جمعی در میان شهروندان ایرانی چگونه است؟ و کدام یک از ابعاد آن (احساس دوستی، احساس غرور، تعهد ملی و عام‌گرایی) از برجستگی بیشتری برخوردار است؟ یافته‌ها نشان می‌دهد که در میان مؤلفه‌های سنجش همبستگی اجتماعی، احساس تعهد ملی نسبت به سرنوشت کشور، افتخار به ایرانی‌بودن، پایبندی به جمهوری اسلامی و احساس دوستی به ترتیب بیشترین سهم را در انسجام اجتماعی دارند.

عشایری و همکاران (۱۴۰۴) در پژوهشی با عنوان «شناسایی و رتبه‌بندی عوامل مؤثر بر هویت ملی (اسلامی - ایرانی)، به روش تحلیل سلسله‌مراتبی (AHP)» با روش استقرایی فراترکیب کیفی در بازه زمانی ۱۳۷۷ الی ۱۴۰۴ و روش تحلیل سلسله‌مراتبی، به شناسایی و رتبه‌بندی عوامل مؤثر بر هویت ملی (اسلامی - ایرانی) پرداخته‌اند. جامعه آماری این تحقیق شامل ۲۵ نفر از پژوهشگران و متخصصان دانشگاهی بوده‌اند. نتایج این پژوهش نشان می‌دهد که عوامل فرهنگی (ضریب اهمیت = ۰/۱۰۸۳) شامل ترویج نوع دوستی، عدالت و توسعه آموزشی، جامعه‌پذیری علمی، تعلق مذهبی، سبک زندگی اسلامی - ایرانی، تربیت اخلاقی، سواد فرهنگی، سواد تاریخی، تعلق فرهنگی، سواد رسانه‌ای؛ عوامل اجتماعی (ضریب اهمیت = ۰/۱۰۵۱) شامل سرمایه اجتماعی (انسجام اجتماعی، مشارکت اجتماعی، تعلق اجتماعی، اعتماد اجتماعی، عدالت اجتماعی، الگوی مرجع، جامعه‌پذیری و نظارت، تعهد

اجتماعی)؛ عوامل سیاسی (ضریب اهمیت=۰/۱۰۳۴) شامل سرمایه سیاسی، تعلق سیاسی، فرهنگ سیاسی، تعصب سیاسی و حکمرانی متعالی اسلامی، قانون‌گرایی، ثبات سیاسی، اثربخشی سیاسی، پاسخگویی، مبارزه با فساد، آزادی مدنی، دارای ضریب اهمیت و اثرگذاری بیشتر و عوامل روانی (ضریب اهمیت=۰/۱۰۱۴) شامل هویت‌یابی، عزت اجتماعی، آرامش و تأمین نیازهای روانی، همدلی روانی، سرمایه روان‌شناختی و عوامل اقتصادی (ضریب اهمیت=۰/۱۰۰۳) شامل رشد اقتصادی، ارتقای رفاه اجتماعی، عدالت اقتصادی و رفع مسائل اقتصادی، دارای ارجحیت و اثرگذاری کمتر بر هویت ملی ایرانی - اسلامی هستند. پژوهش لطفی (۱۴۰۴) با عنوان «فرصت‌ها و چالش‌های فضای مجازی در حفظ هویت دینی و فرهنگی خانواده‌های اسلامی» نشان می‌دهد که فضای مجازی از یک‌سو، امکان تقویت هویت دینی، ارتباطات خانوادگی و گسترش آموزه‌های اسلامی را فراهم می‌آورد و از سوی دیگر، چالش‌هایی همچون گسترش محتوای غیراخلاقی، تهدید حریم خصوصی و ترویج ارزش‌های مغایر با اصول اسلامی را به همراه دارد. این پژوهش بر لزوم مدیریت آگاهانه فضای مجازی، ارتقای سواد رسانه‌ای و تولید محتوای باکیفیت اسلامی تأکید دارد.

نتایج پژوهش خجسته و همکاران (۱۴۰۰)، چالش‌های هویت ملی در برنامه درسی را موانع فکری، موانع ساختاری، تحولات سیاسی، برنامه درسی پنهان، بی‌توجهی به تحولات جهانی، موانع مربوط به نیروی انسانی و عدم تعادل در توجه به ابعاد هویت ملی تشخیص داده است. نتایج مقاله‌ی عشایری و همکاران (۲۰۲۵) با عنوان «مطالعه تأثیر شاخص‌های سرمایه اجتماعی بر تعلقات هویتی قومی» نشانگر تأثیر معنی‌داری شاخص سرمایه اجتماعی بر تعلق به هویت قومی در استان‌های کشور بوده و مقدار این اثر برابر با ۴۴ درصد ذکر شده است. براساس یافته‌های این پژوهش، سرمایه اجتماعی درون‌گروهی (همبستگی اجتماعی، تعلق اجتماعی قومی، حمایت اجتماعی) منجر به افزایش تعلق به هویت قومی و سرمایه اجتماعی برون‌گروهی (مشارکت اجتماعی، اعتماد اجتماعی تعمیم‌یافته و تعلق دینی) منجر به کاهش تعلق به هویت قومی شده است. با توجه به تنوع فرهنگی جامعه ایرانی، همچنان سرمایه اجتماعی نقش سازنده و اساسی در تقویت هویت و تعلق قومی داشته و با افزایش آن، تعامل و انسجام میان‌قومی شدت بیشتری می‌یابد. همچنین، مارتین (۱۹۹۷) در مقاله‌ای با عنوان «تمرین هویت و حس تعلق مکانی در ایرلند»^۱ با تکیه بر نظریه عمل پیر بوردیو، رابطه بین هویت ملی و حس تعلق مکانی در ایرلند را مورد واکاوی قرار داده است. کاپلن و

1. The practice of identity and an Irish sense of place

هرب^۱ (۲۰۱۱) در پژوهشی با عنوان «چگونه جغرافیا هویت‌های ملی را شکل می‌دهد»^۲ بر جغرافیا به عنوان بخش جدایی‌ناپذیر هویت ملی تأکید نموده و درمورد چگونگی شکل‌گیری هویت ملی از طریق جغرافیا بحث کرده‌اند. آنان در این مقاله به بررسی این موضوع پرداخته‌اند که چگونه ملی‌گرایان تصویری جغرافیایی از ملت آینده خود شکل می‌دهند تا آن را به واقعیت تبدیل کنند یا چگونه عناصر مختلف چشم‌انداز را به نمادهای ملی تبدیل کرده‌اند. پژوهش‌های معدودی در ایران نیز همانند مطالعه حاجیانی و ایروانی (۱۳۹۷) با استفاده از روش‌های آینده‌پژوهی به این موضوع پرداخته‌اند؛ اما تمرکز این تحقیق بر شناسایی نظام‌مند تمامی پیشران‌ها در یک مدل ساختاری، آن را از سایر تحقیقات متمایز می‌سازد.

مبانی و چهارچوب نظری

هویت در فرهنگ آکسفورد از ریشه لاتین «Identities» است که از «idem» یعنی تشابه و یکسان گرفته شده است و دو معنای اصلی دارد. اولین معنای آن بیانگر مفهوم تشابه مطلق است؛ «این با آن مشابه» است. معنای دوم آن مفهوم تمایز است که با مرور زمان، سازگاری و تداوم را فرض می‌گیرد؛ بنابراین، هویت به‌طور هم‌زمان دو نسبت محتمل را میان افراد یا اشیا برقرار می‌سازد؛ از یک‌طرف، شباهت و از طرف دیگر، تفاوت (بایوردی و کریمیان، ۱۳۹۳: ۸۳). براساس دیدگاه مانوئل کاستلز، هویت حاصل فرایندی است که طی آن کنشگران اجتماعی، با اولویت‌دادن به یک یا چند ویژگی فرهنگی به‌هم‌پیوسته، به‌صورت فعال و از طریق فرایند فردیت‌بخشی به ساخت معنا می‌پردازند. هویت در انواع، سطوح و سلسله‌مراتب گوناگونی متجلی می‌شود که در یک تقسیم‌بندی کلی می‌توان آن را به دو نوع «هویت فردی» و «هویت جمعی» تفکیک کرد. هویت فردی به مجموعه ویژگی‌های منحصر به فردی اشاره دارد که یک فرد را از دیگران متمایز می‌سازد و در آن «من» در تقابل با «دیگری» تعریف می‌شود. در مقابل، هویت جمعی در بالاترین سطح خود به شکل هویت ملی ظاهر می‌شود که به‌عنوان مهم‌ترین، فراگیرترین و مشروع‌ترین سطح هویت در جوامع مختلف شناخته می‌شود (حاجیانی و ایروانی، ۱۳۹۷: ۵). هویت ملی خود متشکل از پنج بُعد روانی، فرهنگی، تاریخی، سرزمینی و سیاسی است:

۱- بُعد روانی از احساس تعلق و نزدیکی اعضای یک ملت نشئت می‌گیرد و بیشتر در مواجهه با یک تهدید مشترک (واقعی یا ادراک‌شده) برجسته می‌شود.

2. Kaplan & Herb

3. How geography shapes National Identities

۲- بُعد فرهنگی شامل مؤلفه‌هایی مانند ارزش‌ها، باورها، سنت‌ها، زبان و عرف مشترک است.

۳- بُعد تاریخی به گذشته و تداوم یک ملت اشاره دارد که به عنوان منبع اعتبار و ایجاد حس تعلق به اجداد عمل می‌کند. طول این تاریخ‌مندی در ملل مختلف، از چند صد سال تا چند هزار سال متفاوت است.

۴- بُعد سرزمینی بر پیوند یک ملت با یک قلمرو یا چشم‌انداز جغرافیایی خاص تأکید دارد.

۵- بُعد سیاسی عمدتاً از ارتباط هویت با حکومت مدرن ملی سرچشمه می‌گیرد. نقش حکومت در شکل‌دهی به این بُعد را می‌توان در مواردی همچون ایجاد و ترویج تصویری واحد از ملت، خلق و گسترش نمادهای ملی، تعریف و اعطای حقوق شهروندی، ایجاد حس وفاداری از طریق این حقوق، معرفی یک «دشمن مشترک» و همچنین، جهت‌دهی به نظام آموزشی و رسانه‌ای خلاصه کرد (میرحیدر و همکاران، ۱۴۰۰: ۱۷۷). هویت ملی از منظر نظریه‌پردازانی مانند «آنتونی اسمیت»، براساس اسطوره‌ها، خاطرات جمعی، فرهنگ مشترک و سرزمین تاریخی شکل می‌گیرد. او معتقد است هویت ملی بازتولید و بازتفسیر دائمی ارزش‌ها، خاطرات، اسطوره‌ها، نهادها و سنت‌هایی است که میراث متمایز ملت‌ها را تشکیل می‌دهد (اسمیت، ۲۰۱۷: ۳۹). طبق نظر آنتونی اسمیت، دو مفهوم از ملت می‌توان داشت که با یکدیگر اشتراک دارند؛ مفهوم شهری یا سرزمینی و مفهوم قومی یا نژادی. در مفهوم سرزمینی، ملت‌ها گروه‌هایی هستند که در قلمرو خاصی سکونت دارند، در اقتصاد مشترکی سهیم‌اند و قوانین مشترک و نظام آموزشی همگانی دارند. طبق این مفهوم، وجود کشور در طول زمان به شکل‌گیری ملت و هویت ملی کمک می‌کند؛ اما در مفهوم قومی، ملت‌ها اجتماعات انسانی معینی هستند که مدعی نیاکان مشترک، تاریخ، آداب و زبان‌های بومی مشترک و همبستگی عمومی‌اند (میرحیدر و همکاران، ۱۴۰۰: ۱۶۸). به گفته‌ی «کونور»، هویت ملی واقعی یک هویت خویشاوندی است (احمدی، ۱۳۹۲: ۱۴۶). «بیخو پارخ» اعتقاد دارد که هویت ملی مجموعه‌ای از گرایش‌ها و ارزش‌ها است که نه ثابت و نه به‌دلخواه قابل‌تغییر است و باید به‌صورت دوره‌ای، در پرتو ویژگی‌های به ارث رسیده تاریخی، نیازهای فعلی و آرمان‌های آینده بازتعریف شود (پارخ، ۱۹۹۵: ۲۶۰). «مجتهدزاده» که به جغرافیای ایران تأکید دارد معتقد است هویت ملی هر ملت در درجه‌ی نخست، زاینده‌ی محیط جغرافیایی آن ملت است و فلات ایران بدون تردید، گاهواره‌ی هویت ایرانی است (مجتهدزاده، ۱۳۸۷: ۱۶۴). از نگاه «بندیکت اندرسون»، ملت یک «جماعت تصویری» است که رسانه‌ها و نظام آموزشی در خلق آن نقش اساسی دارند (محمدی، ۱۳۹۳: ۶۴)؛ به‌طورکلی، در نظریه‌های

مدرن، عواملی مانند توسعه اقتصادی، شهرنشینی، جهانی‌شدن، ثبات یا عدم ثبات سیاسی (محمودی لرد، ۱۳۹۳: ۹۶) و نقش دولت - ملت‌سازی به‌عنوان عوامل مؤثر بر هویت ملی برشمرده می‌شوند. از دیدگاه نوگرایان، هویت ملی یک پدیده مدرن با ماهیتی پویا و سیال است که در کل، برای شهروندان یک کشور به‌کار برده می‌شود؛ بااین‌حال، ممکن است هویت ملی بین افرادی که متعلق به یک ملت‌اند اما حکومت خودشان را ندارند نیز وجود داشته باشد (میرحیدر و همکاران، ۱۴۰۰: ۱۷۷). به‌طور کلی، پارادایم‌های غالب در حوزه هویت ملی را می‌توان به دو دسته عام تقلیل‌گرایانه و تلفیق‌گرایانه تقسیم کرد که در پارادایم‌های تقلیل‌گرایانه روی دسته خاصی از عوامل خرد یا کلان تأکید شده است، ولی در پارادایم‌های تلفیق‌گرایانه، به ترکیب عوامل سطوح خرد و کلان یا درون‌زا و برون‌زا توجه می‌شود (عبداللهی، ۱۳۸۹: ۱۵). در ادامه، با توجه به موضوع موردبررسی (هویت ملی ایرانیان)، مؤلفه‌های مؤثر بر هویت ملی ایرانیان به تفکیک زیر شرح داده می‌شود.

۱- دین اسلام و مذهب شیعه

براساس مطالعات تاریخی، دین همزاد و همراه بشر بوده و در طول تاریخ حیات انسان، هیچ‌گاه از عرصه زندگی او غایب نبوده است. اشتراک در باورها، تعالیم، مناسک مذهبی و نیز پابندی و وفاداری به آن‌ها، نقشی کلیدی در فرایند شکل‌گیری هویت ملی و ایجاد تمایز میان جوامع ایفا کرده است. در گستره تاریخ ایران، دین و مذهب همواره جایگاهی مهم در حیات اجتماعی و سیاسی داشته و به‌عنوان عاملی وحدت‌بخش و عنصری هویت‌ساز برای مردم این سرزمین عمل کرده است. اهمیت دین در ایران از آن جهت نیز چشمگیر است که الهام‌بخش و تأثیرگذار بر سایر مؤلفه‌های هویتی، ازجمله اسطوره‌ها، سنت‌ها و ادبیات بوده است. همچنین، یکی از ویژگی‌های بارز دین در ادوار مختلف تاریخ ایران، پیوند و ارتباط دیرینه آن با ساختار حکومت و نهاد قدرت است (حسنی‌فر و عباس‌زاده مرزبالی، ۱۳۹۹: ۳۴).

۲- زبان مشترک

زبان، همچون رودی خروشان و پویا، مسیر تاریخ را درمی‌نوردد، از گذشته سرچشمه می‌گیرد و با حمل میراث فرهنگی و تمدنی پیشینیان، به زمان حال می‌رسد. زبان آینه‌ای است که فرهنگ و هویت هر ملتی را نمایان می‌سازد. در تاریخ پرافتخار ایران، زبان فارسی همواره نقش محوری در حفظ هویت و انسجام ملی ایفا کرده است. این زبان، چه در دوران باستان که زبان فرمانروایانی چون کوروش و داریوش برای ثبت فرمان‌ها و حکمت‌ها بر سنگ‌ها بود، چه در دوره‌ای که فردوسی با خلق حماسه‌ای جاودان، روح ملیت و خودآگاهی را در کالبد فرهنگ ایرانی دمید، چه زمانی که مولوی با اشعار عارفانه‌اش ژرفای معنویت و اصالت

دینی را نمایند و چه در عهدی که سعدی و حافظ با غزلیات و حکایات ماندگارشان بر تارک ادبیات جهان درخشیدند، همواره عاملی اساسی در پایداری، وحدت و حیات فرهنگی ایران‌زمین بوده است. درحقیقت، زبان فارسی به‌مثابه حلقه‌ای گریزن‌ناپذیر، چه آشکار و چه نهان، هویت فرهنگی و ملی ایرانیان و اقوام گوناگون این سرزمین را به یکدیگر پیوند داده و همچنان اصلی‌ترین عامل وحدت‌بخش ملت ایران به‌شمار می‌رود (فلاح، ۱۳۸۷: ۳).

۳- خط مشترک

قانون‌گذار خط فارسی را میراثی متعلق به همه ایرانیان می‌داند؛ ازاین‌رو، آن را جزئی از هویت ایرانی و خط مشترک تمامی مردم این سرزمین به‌شمار آورده و حفظ و صیانت از آن را حائز اهمیت می‌داند. خط فارسی، عاملی پیونددهنده و ابزاری برای ارتباط میان ایرانیان در طول اعصار مختلف است و همچون حلقه‌ای، نسل‌های کنونی و آینده را به گنجینه‌های علمی، ادبی، عرفانی و دینی پیشینیان متصل می‌سازد. تأکید بر این مهم در اصل پانزدهم قانون اساسی جمهوری اسلامی ایران انعکاس یافته است (رضایی و جوکار، ۱۳۸۸: ۷۳).

۴- تاریخ

تاریخ، آیینه‌ای است که احساسات و فرهنگ مردمان یک سرزمین را بازمی‌تاباند و شناخت آن، بنیانی استوار برای وحدت ملی ایجاد می‌کند. آگاهی از جوانب مختلف شکل‌گیری تاریخ یک کشور برای نسل‌های آینده ضروری است؛ زیرا گذشته مشترک و حافظه جمعی تاریخی، آرمان‌ها، غم‌ها، شادی‌ها، پیروزی‌ها، شکست‌ها و یاد‌های مشترک فراوانی را در خود نهفته دارد که از ماندگارترین پیوندهای میان اعضای یک ملت به‌شمار می‌رود. مردمی که دارای تاریخ مدون و طولانی هستند و فراز و نشیب‌های تاریخی را پشت سر گذاشته‌اند از یک عامل مهم همبستگی بهره می‌گیرند و خود را در اینکه باید یک ملت بدانند و حکومت تشکیل دهند محق می‌شمارند (رضایی و جوکار، ۱۳۸۸: ۷۳). ایرانیان ازجمله مللی هستند که به علت قدمت تاریخی، هیچ شبهه‌ای در ملت بودن آن‌ها وجود ندارد. از این عامل به‌منزله یک قدرت بالقوه ملی می‌توان در هنگام رویارویی با مشکلات استفاده کرد و وحدت ملی را تقویت نمود (میرحیدر و همکاران، ۱۴۰۰: ۱۶۷).

۵- جغرافیا

هویت ملی نخست زائیده محیط جغرافیایی هر ملت است و برای شکل‌گیری هویت ملی، تعیین محدوده و قلمرو یک سرزمین مشخص ضرورت تام دارد (حسنی‌فر و عباس‌زاده مرزبالی، ۱۳۹۹: ۳۴). محیط جغرافیایی به‌عنوان تجلی‌گاه عینی، ملموس و قابل‌مشاهده هویت ملی عمل می‌کند. شکل‌گیری یک هویت ملی واحد مستلزم تعریف سرزمینی مشخص با

مرزهای معین است. در این بُعد، هویت به معنای نگرشی مثبت به آب و خاک، به این دلیل که ساکنان سرزمینی مشخص با جایگاهی معین در نظام هستی هستند، تعریف می‌شود. دل‌بستگی و احساس تعلق به سرزمین مادری (ایران) شاخص‌های گوناگونی دارد که ازجمله می‌توان به موارد زیر اشاره کرد:

آمادگی برای دفاع از سرزمین در مواجهه با خطر، ترجیح زندگی در کشور خود بر سایر نقاط جهان یا بی‌تمایلی به مهاجرت، پذیرش آن سرزمین به‌عنوان کشور خود، علاقه به حفظ تمامیت ارضی آن در آینده و احساس آرامش و آسایش هنگام زندگی در آن (ابوالحسنی، ۱۳۸۶: ۱۶). در همین راستا، بسیاری از جغرافی‌دانان ایرانی، ازجمله «مجتهدزاده»، بر این باورند که هویت ملی هر ملت در درجه نخست، زاده محیط جغرافیایی آن است و فلات ایران به یقین، گاهواره و زادگاه هویت ایرانی محسوب می‌شود (مجتهدزاده، ۱۳۸۷: ۱۶۴).

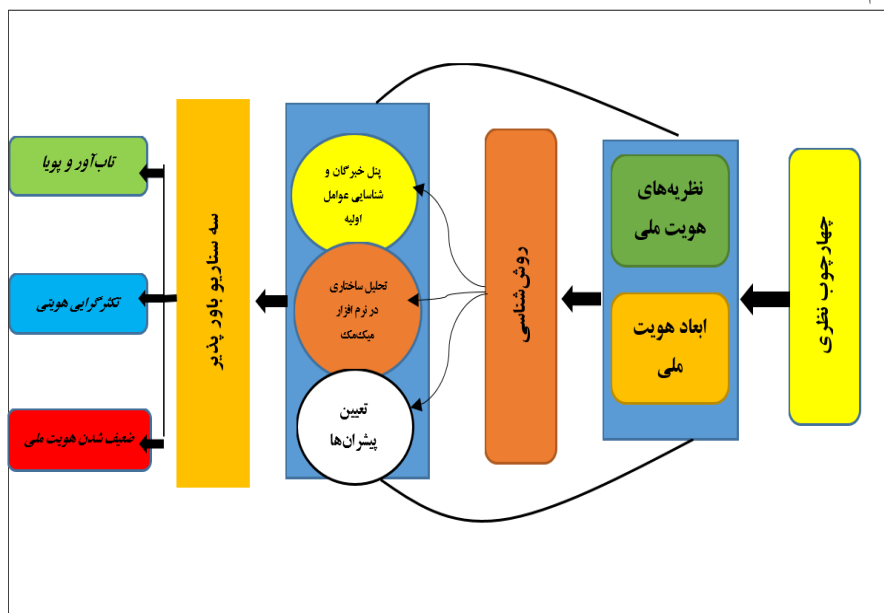
۶- پرچم رسمی

پرچم یک کشور نماد عظمت، قدرت و هویت جمعی ملت آن است و به‌نوعی، جانشین و نماینده آن ملت محسوب می‌شود؛ ازاین‌رو، تغییر پرچم امری ساده و بی‌اهمیت نیست و تنها در پی تحولات عمیق سیاسی - تاریخی رخ می‌دهد که واقعیت و هویت اجتماعی یک ملت را دگرگون سازد. در چنین شرایطی، پرچم پیشین جای خود را به پرچمی جدید می‌دهد که بازتاب‌دهنده هویت نوین است. نمونه این تغییر، جایگزینی پرچم جمهوری اسلامی ایران و نشان «الله» است که بیانگر هویت اسلامی جامعه ایران پس از انقلاب اسلامی است با پرچم شیر و خورشید که نماد ایران باستان و سنت‌های کهن بود (میرعلی و امینی، ۱۳۹۳: ۲۴). در پرچم کنونی ایران، هر یک از رنگ‌ها و نمادها حاوی معنایی ویژه است:

- رنگ سبز در بالا، نشانه اسلام، تشیع و باور اکثریت مردم ایران به این دین الهی است.
- رنگ سفید در میان، نماد صلح، دوستی و آرامش‌طلبی ملت ایران است.
- رنگ قرمز در پایین، بیانگر آمادگی ملت برای دفاع و جهاد در راه استقلال و حفظ ارزش‌های اسلامی و انسانی است. نشان میانی پرچم، مفهوم توحید («لا اله الا الله») و پنج اصل اعتقادی اسلام را بیان می‌کند که در اصل دوم قانون اساسی نیز بر آن تأکید شده است. همچنین، شعار «الله اکبر» به‌عنوان عاملی وحدت‌بخش در دوران انقلاب اسلامی، با یادآوری پیروزی انقلاب در ۲۲ بهمن ۱۳۵۷، به تعداد ۲۲ بار در حاشیه‌ی رنگ‌های سبز و قرمز و در محل اتصال به رنگ سفید تکرار شده است (رضایی و جوکار، ۱۳۸۸: ۷۳).

چهارچوب نظری این تحقیق براساس نظریه هویت ملی اسمیت (۱۹۹۱) که هویت ملی را حاصل پیوند اعضای یک جامعه با سرزمین تاریخی، خاطرات و اسطوره‌های مشترک، فرهنگ عمومی، دین، زبان و نمادهایی مانند پرچم می‌داند و نظریه کارل دویچ (۱۹۶۶) که در نظریه‌ی ارتباطات و ملت‌سازی بر نقش زبان و شبکه‌های ارتباطی در شکل‌گیری ملت تأکید دارد تشکیل شده است. به‌نظر دویچ، زبان مشترک، آموزش، رسانه‌ها و نهادهای رسمی امکان انتقال تاریخ، ارزش‌ها و نمادهای جمعی را فراهم می‌کنند؛ بنابراین، دین، زبان و خط مشترک، تاریخ و جغرافیای مشترک و نیز پرچم رسمی، می‌توانند اجزای مهم سازنده و تقویت‌کننده‌ی هویت ملی باشند.

به‌طورکلی، پژوهش حاضر از نظریه‌های کلاسیک و مدرن در حوزه هویت ملی و آینده‌پژوهی استفاده کرده و آن‌ها را در بافت ایران به‌کار گرفته است؛ درواقع، مقاله حاضر با تلفیق نظریه‌های هویت ملی (با تأکید بر رویکردهای سازه‌گرا و تصویری) و روش آینده‌پژوهی ساختاری، چهارچوبی برای تحلیل پیشران‌های مؤثر بر هویت ملی ایران ارائه می‌دهد. در این چهارچوب، هویت ملی به‌عنوان یک پدیده پویا، چندبعدی و تحت‌تأثیر عوامل درونی و بیرونی در نظر گرفته می‌شود که آینده آن را می‌توان از طریق تحلیل نظام‌مند روابط بین پیشران‌های کلیدی پیش‌بینی و مدیریت کرد (شکل شماره ۱).

شکل شماره ۱: مراحل انجام تحقیق

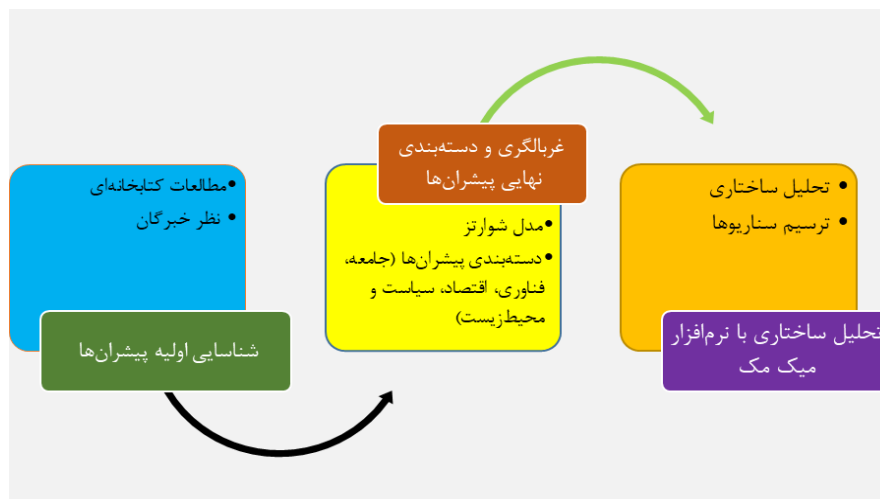
روش‌شناسی پژوهش

این تحقیق از نظر هدف، کاربردی و از نظر روش گردآوری داده‌ها، توصیفی - پیمایشی است. جامعه آماری پژوهش را اعضای هیئت‌علمی پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات اجتماعی و خبرگان حوزه‌های علوم اجتماعی، سیاسی و آینده‌پژوهی تشکیل دادند که با استفاده از روش نمونه‌گیری هدفمند، دوازده نفر انتخاب شدند. مراحل انجام تحقیق شامل موارد زیر بوده است:

- ۱- شناسایی اولیه پیشران‌ها: با مطالعه گسترده مقالات، کتب و اسناد بالادستی، بیش از چهل عامل مؤثر بر هویت ملی استخراج شد. پس از شناسایی موضوع، در گام دوم، فهرستی از عوامل اصلی تهیه شد که بر موضوع موردنظر تأثیرگذارند (شوارتز، ۱۳۹۸: ۲۱۲).
- ۲- غربالگری و دسته‌بندی نهایی: با نظر خبرگان، این عوامل در قالب بیست پیشران کلیدی در پنج دسته اصلی دسته‌بندی شدند (جدول شماره ۱)؛ چهارچوب‌های مختلفی برای شناسایی و دسته‌بندی نیروهای اصلی وجود دارد. معمولاً در آینده‌نگاری و سناریونویسی، نیروهای اصلی در پنج دسته جامع، فناوری، اقتصاد، سیاست و محیط‌زیست تقسیم‌بندی می‌شوند (شوارتز، ۱۹۹۱: ۱۸).
- ۳- تحلیل ساختاری با نرم‌افزار میک‌مک: ابتدا در اکسل یک ماتریس ۲۰ در ۲۰ طراحی و در اختیار خبرگان قرار گرفت تا میزان تأثیرگذاری متقابل هر پیشران بر دیگری را در مقیاس صفر (بدون تأثیر) تا ۳ (تأثیر زیاد) ارزیابی کنند. سپس داده‌های جمع‌آوری‌شده با ورود به نرم‌افزار میک‌مک تحلیل شد تا نقش و موقعیت هر پیشران در سیستم مشخص شود.

جدول شماره ۱: مهم‌ترین عوامل کلیدی مؤثر بر هویت ملی در ایران

سیاسی	اقتصادی	اجتماعی و فرهنگی	فناوری	بین‌المللی
کارکرد نظام سیاسی، ثبات سیاسی، سیاست‌های قومی و مذهبی، حس تعلق مکانی	الگوی توسعه اقتصادی، توزیع عادلانه منابع و ثروت، اشتغال و رفاه اجتماعی	سرمایه اجتماعی، سیاست‌های فرهنگی، رسانه، نظام آموزشی، سبک زندگی، مهاجرت، نقش و عملکرد نخبگان	تحولات فضای مجازی، دسترسی به فناوری اطلاعات، هوش مصنوعی	جهانی‌شدن فرهنگ، فشارها و تحریم‌های بین‌المللی، جنگ و منازعات منطقه‌ای

شکل شماره ۲: فرایند روش‌شناسی تحقیق

یافته‌های پژوهش

۱- تحلیل اولیه داده‌ها

طبق خروجی نرم‌افزار میک‌مک، درصد پرشدگی تحلیل ساختاری ۹۵ درصد است که نشان می‌دهد عوامل اولیه تأثیر زیادی بر یکدیگر گذاشته‌اند. از تمامی ۳۸۰ ارتباط قابل بررسی در این تحلیل ساختاری، عدد ۲۰ رابطه صفر بوده است؛ بدین معنی که عوامل اولیه انتخابی اثرگذاری و اثرپذیری خاصی بر یکدیگر نداشته‌اند. عدد ۹ رابطه ۱ بوده است؛ بدین معنی که این عوامل در تحلیل ساختاری، اثرات ضعیفی نسبت به هم داشته‌اند. عدد ۸۲ رابطه نیز ۲ بوده است؛ یعنی روابط متغیرها نسبتاً قوی بوده است. همچنین، عدد ۲۱۲ رابطه ۳ بوده است؛ بدین معنی که روابط عامل‌های کلیدی بسیار زیاد بوده و از اثرگذاری و اثرپذیری زیادی برخوردار بوده‌اند و در آخر، روابطی که بیانگر اثرات غیرمستقیم عامل‌ها (حرف p) بر یکدیگر است ۷۷ رابطه بوده است. حرف p به معنی پتانسیل اثرگذاری متغیرها بر یکدیگر در آینده است.

جدول شماره ۲: نتایج اولیه داده‌ها (مأخذ: خروجی نرم‌افزار میک‌مک)

شاخص	ابعاد ماتریس	تعداد تکرار	تعداد صفر	تعداد یک	تعداد دو	تعداد سه	تعداد P	جمع	درصد پرشدگی
مقدار	۲۰	۲	۲۰	۹	۸۲	۲۱۲	۷۷	۳۸۰	۹۵

۲- بررسی تأثیرگذاری و تأثیرپذیری

جهت تحلیل تأثیر متغیرها، هرکدام از روابط متغیرها به وسیله نرم‌افزار میک‌مک سنجش شد و همان‌گونه که در جدول شماره ۳ قابل مشاهده است، میزان و درجه تأثیرگذاری و تأثیرپذیری مستقیم متغیرها بر یکدیگر به دست آمده است. بر مبنای یافته‌ها می‌توان گفت متغیر «رسانه» با امتیاز ۴۸، «اشتغال و رفاه اجتماعی» با امتیاز ۴۷ و سه عامل «کارکرد نظام سیاسی»، «توزیع عادلانه منابع و ثروت» و «نقش و عملکرد نخبگان» به‌طور مشترک با امتیاز ۴۶ دارای بیشترین ضریب تأثیرگذاری بر دیگر متغیرها بوده‌اند و کمترین میزان تأثیرگذاری به دو عامل «هوش مصنوعی» با امتیاز ۳۲ و «سیاست‌های فرهنگی» با امتیاز ۳۳ اختصاص یافته است. همچنین، متغیرهای «نقش و عملکرد نخبگان» با امتیاز ۵۳ و دو عامل «نظام آموزشی و الگوی توسعه اقتصادی» به‌طور مشترک با امتیاز ۴۷ و «حس تعلق مکانی» با امتیاز ۴۵ دارای بیشترین میزان اثرپذیری از دیگر متغیرها بوده‌اند. مجموع متغیرهای تأثیرگذار و تأثیرپذیر در هریک از بخش‌های اقتصادی، اجتماعی، سیاسی، فناوری و بین‌المللی نشان می‌دهد متغیرها و عوامل اقتصادی و سیاسی بیشترین تأثیرگذاری را بر هویت ملی ایرانیان داشته و متغیرها و عوامل بین‌المللی و فناوری کمترین میزان تأثیرگذاری را داشته‌اند؛ نکته قابل تأمل اینکه عوامل اقتصادی و سیاسی و حتی اجتماعی، باوجود تأثیرگذاری بالا، از تأثیرپذیری بالایی نیز برخوردار بوده‌اند.

جدول شماره ۳: میزان اثرگذاری و اثرپذیری عوامل (مأخذ: محاسبات تحقیق)

ردیف	عوامل	میزان تأثیرگذاری	میزان تأثیرپذیری
۱	حس تعلق مکانی (var1)	۳۶	۴۵
۲	سرمایه اجتماعی (var2)	۴۰	۳۷
۳	سیاست‌های فرهنگی (var3)	۳۳	۴۰
۴	نظام آموزشی (var4)	۳۷	۴۷
۵	سبک و شیوه زندگی (var5)	۳۷	۳۹
۶	مهاجرت (var6)	۳۷	۳۱
۷	کارکرد نظام سیاسی (var7)	۴۶	۳۷
۸	ثبات سیاسی (var8)	۴۴	۳۳
۹	سیاست‌های قومی و مذهبی (var9)	۴۳	۴۴
۱۰	الگوی توسعه اقتصادی (var10)	۴۰	۴۷
۱۱	توزیع عادلانه منابع و ثروت (var11)	۴۶	۴۹

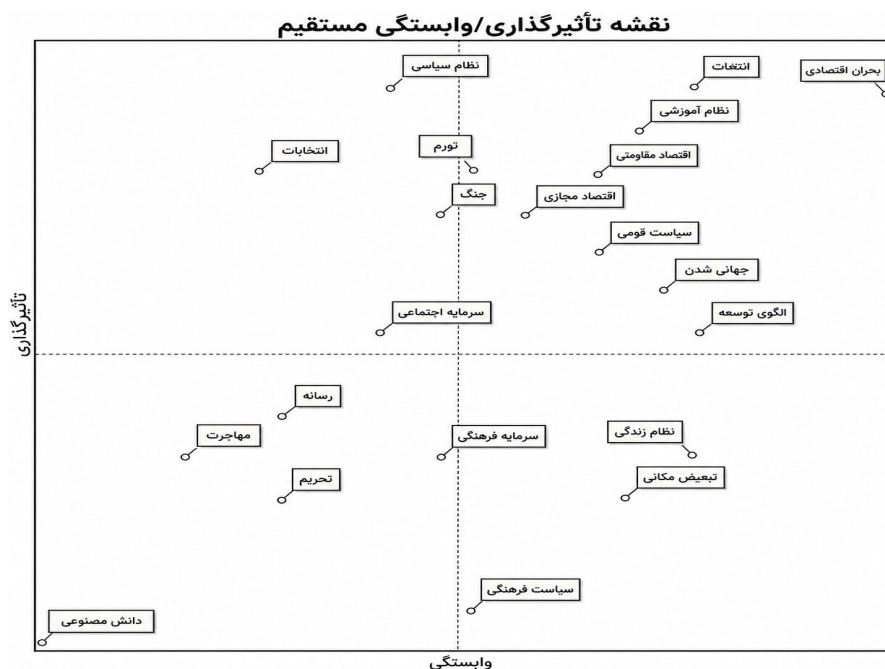

ردیف	عوامل	میزان تأثیرگذاری	میزان تأثیرپذیری
۱۲	اشتغال و رفاه اجتماعی (var12)	۴۷	۴۷
۱۳	تحولات فضای مجازی (var13)	۴۳	۴۱
۱۴	دسترسی به فناوری اطلاعات (var14)	۴۴	۴۰
۱۵	جهانی شدن فرهنگ (var15)	۴۱	۴۶
۱۶	فشارها و تحریم‌های بین‌المللی (var16)	۳۶	۳۴
۱۷	جنگ و منازعات منطقه‌ای (var17)	۴۳	۳۹
۱۸	رسانه (var18)	۴۸	۳۴
۱۹	هوش مصنوعی (var19)	۳۲	۲۶
۲۰	نقش و عملکرد نخبگان (var20)	۴۶	۵۳
	جمع	۸۰۹	۸۰۹

۳- تحلیل نقشه پراکنش متغیرها

در روش تحلیل اثرات متقابل با نرم‌افزار میک‌مک، نحوه پراکندگی متغیرها در نقشه پراکندگی، بیانگر وضعیت پایداری یا ناپایداری سیستم است. در این روش دو الگوی کلی پراکندگی شناسایی شده است:

- سیستم‌های پایدار: در این سیستم‌ها، پراکندگی متغیرها به شکل حرف L انگلیسی است. به این معنا که برخی متغیرها به وضوح، دارای تأثیرگذاری بالا و برخی دیگر تأثیرپذیری بالا هستند. این تمایز آشکار، شناسایی عوامل کلیدی را تسهیل می‌کند.
- سیستم‌های ناپایدار: در این حالت، پراکندگی متغیرها متفاوت بوده و عمدتاً حول محور قطری صفحه متمرکز هستند. در چنین سیستم‌هایی، متغیرها بیشتر در موقعیت میانی از نظر تأثیرگذاری و تأثیرپذیری قرار گرفته و مرز واضحی بین آن‌ها مشاهده نمی‌شود. این امر فرایند تشخیص و انتخاب عوامل کلیدی را با چالش مواجه می‌سازد. با وجود این، برای سیستم‌های ناپایدار نیز راهکارهایی جهت هدایت فرایند شناسایی و گزینش عوامل کلیدی ارائه شده است.

شکل شماره ۳: نقشه پراکندگی اثرگذاری و اثرپذیری عوامل (مأخذ: خروجی نرم‌افزار)

در نقشه تأثیرگذاری و تأثیرپذیری متغیرها (شکل شماره ۳)، براساس دو شاخص «قدرت تأثیرگذاری» و «قدرت تأثیرپذیری»، پیشران‌ها در چهار منطقه دسته‌بندی می‌شوند:

الف) پیشران‌های کلیدی (متغیرهای اثرگذار): این پیشران‌ها دارای قدرت تأثیرگذاری بسیار بالا و تأثیرپذیری پایین هستند. تحول در این عوامل، کل سیستم را تحت تأثیر قرار می‌دهد. براساس یافته‌های این تحقیق، پیشران‌های این دسته عبارت‌اند از: کارکرد و عملکرد نظام سیاسی (شفافیت، پاسخگویی، مشارکت‌پذیری)؛ سطح سرمایه اجتماعی (اعتماد عمومی، انسجام اجتماعی)؛ ثبات سیاسی (مردم‌محور یا دولت‌محور)؛ جنگ و منازعات منطقه‌ای (صلح پایدار یا کشمکش‌های منطقه‌ای).

ب) پیشران‌های پیامدی (متغیرهای اثرپذیر): این پیشران‌ها تأثیرپذیری بالا و تأثیرگذاری پایینی دارند. وضعیت آن‌ها نتیجه عملکرد سایر عوامل است. برای مثال، «میزان احساس تعلق مکانی»، «نظام آموزشی» و «سیاست‌های فرهنگی».

ج) پیشران‌های واسطه‌ای (متغیرهای رابط): این عوامل هم تأثیرپذیر و هم تأثیرگذار و نیز ناپایدار هستند. تغییر در آن‌ها می‌تواند اثرات موجی در سیستم ایجاد کند. برای

مثال، «نقش و عملکرد نخبگان»، «الگوی توسعه اقتصادی (مردم‌محور یا دولتی، عدالت‌محور یا رشد محض)»، «جهانی‌شدن»، «سیاست قومی و مذهبی»، «تحولات فضای مجازی»، «فناوری اطلاعات» و «اشتغال و رفاه اجتماعی».

د) پیشران‌های مستقل: این عوامل کم‌تأثیر و کم‌تأثر هستند و تاحدودی از سیستم جدا محسوب می‌شوند. برای مثال، «سیاست‌های فرهنگی و رسانه‌ای (یکسان‌ساز یا چندفرهنگی، منعطف یا سختگیرانه)»، «تحولات جمعیتی» و «تحریم‌های بین‌المللی».

نکته حائز اهمیت، قرارگیری پیشران «هوش مصنوعی» در منتهی‌الیه این قسمت از پلان است که نباید از آن غافل بود؛ به‌طور کلی، وضعیت توزیع و پراکنش متغیرهای مؤثر بر هویت ملی در ایران در صفحه پراکندگی، حاکی از ناپایداری سیستم است؛ به‌طوری‌که بیشتر متغیرها در اطراف محور قطری صفحه پراکنده‌اند.

۴- شناسایی و انتخاب نهایی متغیرهای کلیدی

پس از مقایسه نتایج تحلیل آثار مستقیم و غیرمستقیم متغیرها در نرم‌افزار میک‌مک، عوامل کلیدی مؤثر بر هویت ملی در ایران به‌دست می‌آید. از میان بیست عامل بررسی‌شده در این تحقیق، براساس رتبه‌های به‌دست‌آمده از اثرگذاری مستقیم و غیرمستقیم عامل‌ها، ده عامل به‌عنوان پیشران‌های مؤثر بر آینده هویت ملی در ایران انتخاب شدند که عبارت‌اند از: اشتغال و رفاه اجتماعی، کارکرد نظام سیاسی، توزیع عادلانه منابع و ثروت، نقش و عملکرد نخبگان، ثبات سیاسی، فناوری اطلاعات، سیاست‌های قومی و مذهبی، تحولات فضای مجازی، جنگ و منازعات منطقه‌ای و جهانی‌شدن فرهنگ. تمامی ده شاخص کلیدی تأثیرگذار مستقیم در رتبه‌بندی شاخص‌های کلیدی غیرمستقیم نیز تکرار شده‌اند (جدول شماره ۴). شایان‌ذکر است در ترسیم سناریوهای باورپذیر هویت ملی ایران، باید براساس این عدم قطعیت‌ها عمل نمود.

جدول شماره ۴: رتبه عوامل کلیدی مؤثر بر هویت ملی در ایران (مأخذ: محاسبات تحقیق)

رتبه	عامل	تأثیر مستقیم	عامل	تأثیر غیرمستقیم
۱	اشتغال و رفاه اجتماعی	۵۸۰	اشتغال و رفاه اجتماعی	۵۸۰
۲	کارکرد نظام سیاسی	۵۶۸	توزیع عادلانه منابع و ثروت	۵۶۳
۳	توزیع عادلانه منابع و ثروت	۵۶۸	نقش و عملکرد نخبگان	۵۶۲
۴	نقش و عملکرد نخبگان	۵۶۸	کارکرد نظام سیاسی	۵۶۱
۵	ثبات سیاسی	۵۴۳	دسترسی به فناوری اطلاعات	۵۴۶
۶	دسترسی به فناوری اطلاعات	۵۴۳	ثبات سیاسی	۵۳۸

رتبه	عامل	تأثیر مستقیم	عامل	تأثیر غیر مستقیم
۷	سیاست‌های قومی و مذهبی	۵۳۱	تحولات فضای مجازی	۵۳۳
۸	تحولات فضای مجازی	۵۳۱	سیاست‌های قومی و مذهبی	۵۳۰
۹	جنگ و منازعات منطقه‌ای	۵۳۱	جنگ و منازعات منطقه‌ای	۵۲۳
۱۰	جهانی‌شدن فرهنگ	۵۰۶	جهانی‌شدن فرهنگ	۵۰۲
۱۱	سرمایه اجتماعی	۴۹۴	الگوی توسعه اقتصادی	۵۰۰
۱۲	الگوی توسعه اقتصادی	۴۹۴	سرمایه اجتماعی	۴۸۶
۱۳	رسانه	۴۶۹	رسانه	۴۷۹
۱۴	نظام آموزشی	۴۵۷	سبک و شیوه زندگی	۴۶۳
۱۵	سبک و شیوه زندگی	۴۵۷	نظام آموزشی	۴۵۹
۱۶	مهاجرت	۴۵۷	مهاجرت	۴۵۶
۱۷	حس تعلق مکانی	۴۴۴	حس تعلق مکانی	۴۵۵
۱۸	فشارها و تحریم‌های بین‌المللی	۴۴۴	فشارها و تحریم‌های بین‌المللی	۴۴۵
۱۹	سیاست‌های فرهنگی	۴۰۷	سیاست‌های فرهنگی	۴۲۲
۲۰	هوش مصنوعی	۳۹۵	هوش مصنوعی	۳۸۶

۵- رتبه‌بندی نهایی عدم قطعیت‌ها

همان‌طور که در بالا ذکر شد، بیست عامل به‌عنوان عوامل اولیه مؤثر بر هویت ملی در ایران شناسایی و با روش تحلیل ساختاری در نرم‌افزار میک‌مک (پرسشنامه تأثیرات متقابل) مورد تجزیه و تحلیل قرار گرفت. در نهایت، ده عامل پیشران یا عدم قطعیت مؤثر بر هویت ملی در ایران انتخاب شدند. شایان ذکر است با نظر خبرگان، عدم قطعیت «هوش مصنوعی» به دلیل اینکه در آینده، هم به‌عنوان یک فرصت و هم یک چالش، بر شاخص‌های هویت ملی (ایرانی - اسلامی) در ایران اثر خواهد داشت نیز یکی از عوامل کلیدی در کنار فناوری اطلاعات، به‌عنوان یک پیشران در نظر گرفته شده است تا بهتر بتوان فضای سناریوها را ترسیم کرد. در جدول زیر فهرست نهایی عدم قطعیت‌های مؤثر بر هویت ملی در ایران دیده می‌شود.

جدول شماره ۵: عدم قطعیت‌های مؤثر بر هویت ملی در ایران (مأخذ: محاسبات تحقیق)

رتبه	فهرست عوامل کلیدی
۱	اشتغال و رفاه اجتماعی
۲	کارکرد نظام سیاسی
۳	توزیع عادلانه منابع و ثروت
۴	نقش و عملکرد نخبگان

رتبه	فهرست عوامل کلیدی
۵	ثبات سیاسی
۶	فناوری اطلاعات و هوش مصنوعی
۷	سیاست‌های قومی و مذهبی
۸	تحولات فضای مجازی
۹	جنگ و منازعات منطقه‌ای
۱۰	جهانی‌شدن فرهنگ

تجزیه و تحلیل یافته‌های پژوهش

یافته‌های پژوهش حاضر نشان می‌دهد که آینده هویت ملی در ایران، محصول اثرگذاری منفرد یک عامل فرهنگی، سیاسی یا اقتصادی نیست؛ بلکه از برهم‌کنش مجموعه‌ای از پیشران‌های درونی و بیرونی شکل می‌گیرد. درصد پرشدگی ۹۵ درصدی ماتریس اثرات متقابل و فراوانی بالای روابط با شدت اثرگذاری زیاد، بیانگر آن است که نظام عوامل مؤثر بر هویت ملی ایران، سیستمی به‌شدت درهم‌تنیده و دارای وابستگی متقابل است؛ به بیان دیگر، تغییر در هر یک از حوزه‌های سیاسی، اقتصادی، اجتماعی، فناوری و بین‌المللی، می‌تواند از طریق زنجیره‌ای از آثار مستقیم و غیرمستقیم، بر احساس تعلق، انسجام اجتماعی و ادراک شهروندان از هویت ملی اثر بگذارد.

نتایج تحلیل ساختاری نشان داد که «اشتغال و رفاه اجتماعی» در هر دو رتبه‌بندی اثرگذاری مستقیم و غیرمستقیم، جایگاه نخست را به خود اختصاص داده است. این یافته دلالت دارد که وضعیت معیشتی و امکان برخورداری عادلانه شهروندان از فرصت‌های اقتصادی، صرفاً یک متغیر اقتصادی نیست؛ بلکه به‌طور مستقیم با کیفیت تعلق ملی، امید به آینده، اعتماد به نهادها و تمایل افراد به مشارکت در سرنوشت جمعی پیوند دارد؛ درواقع، هنگامی که شهروندان احساس کنند سهم منصفانه‌ای از فرصت‌های شغلی، رفاه، امنیت اقتصادی و امکان پیشرفت در اختیار دارند، تعلق آنان به جامعه سیاسی و ملی تقویت می‌شود. برعکس، گسترش ناامنی اقتصادی، بیکاری، نابرابری فضایی و شکاف در دسترسی به منابع می‌تواند زمینه‌ساز تقویت احساس محرومیت، کاهش اعتماد عمومی و برجسته‌شدن هویت‌های رقیب یا خردتر شود.

پس از این متغیر، «کارکرد نظام سیاسی»، «توزیع عادلانه منابع و ثروت»، «نقش و عملکرد نخبگان» و «ثبات سیاسی» در شمار مهم‌ترین پیشران‌های آینده هویت ملی قرار گرفته‌اند. این مجموعه از عوامل نشان می‌دهد که هویت ملی در ایران تنها بر پایه عناصر تاریخی، جغرافیایی، زبانی و فرهنگی استوار نیست، بلکه استمرار و بازتولید آن به کیفیت

حکمرانی نیز وابسته است. کارآمدی، پاسخگویی، شفافیت، توان حل مسئله، ظرفیت مشارکت‌پذیری و ادراک شهروندان از عدالت در توزیع فرصت‌ها، ازجمله سازوکارهایی هستند که می‌توانند رابطه میان دولت، جامعه و هویت ملی را تقویت یا تضعیف کنند. قرارگرفتن «نقش و عملکرد نخبگان» در زمره متغیرهای با اثرپذیری بالا و اثرگذاری قابل توجه، حائز اهمیت ویژه است. این جایگاه نشان می‌دهد که نخبگان سیاسی، علمی، فرهنگی، رسانه‌ای و اجتماعی، از یک سو، تحت تأثیر وضعیت اقتصادی، ثبات سیاسی، تحولات رسانه‌ای و فضای اجتماعی قرار دارند و از سوی دیگر، از طریق تولید روایت، جهت‌دهی به افکار عمومی، صورت‌بندی مسائل جامعه و ایفای نقش میانجی میان جامعه و نهادهای رسمی، بر بازتعریف هویت ملی اثر می‌گذارند؛ بنابراین، نقش نخبگان را نمی‌توان صرفاً در حد انتقال‌دهندگان ارزش‌ها تقلیل داد؛ آنان می‌توانند به عامل پیونددهنده میان مؤلفه‌های تاریخی و فرهنگی هویت ملی با نیازها، مطالبات و افق‌های آینده جامعه تبدیل شوند.

یافته دیگر پژوهش، اهمیت متغیرهای واسطه‌ای و ناپایدار، ازجمله «سیاست‌های قومی و مذهبی»، «تحولات فضای مجازی»، «دسترسی به فناوری اطلاعات»، «جهانی‌شدن فرهنگ» و «جنگ و منازعات منطقه‌ای» است. این متغیرها در موقعیتی قرار دارند که هم از سایر عوامل اثر می‌پذیرند و هم قادرند آثار خود را به دیگر بخش‌های سیستم منتقل کنند. به همین دلیل، هرگونه تغییر در این حوزه‌ها می‌تواند آثار موجی و گاه پیش‌بینی‌ناپذیر بر هویت ملی بر جای گذارد. برای نمونه، فضای مجازی و فناوری اطلاعات می‌توانند امکان دسترسی گسترده‌تر به روایت‌های تاریخی، فرهنگی و ملی، ارتباط میان گروه‌های اجتماعی و مشارکت در گفت‌وگوهای عمومی را فراهم کنند؛ اما در صورت ضعف سیاست‌گذاری، پایین‌بودن سواد رسانه‌ای یا غلبه روایت‌های واگرا، می‌توانند به تشدید شکاف‌های هویتی، بازنمایی نابرابری‌ها و تقویت احساس طردشدگی نیز بینجامند.

سناریوها

۱- سناریوی مطلوب: هویت ملی تاب‌آور، فراگیر و پویا

در این سناریو، بهبود نسبی در عملکرد نظام سیاسی، تقویت ثبات و پاسخگویی نهادی، کاهش نابرابری‌ها و بهبود وضعیت اشتغال و رفاه اجتماعی، به افزایش اعتماد عمومی و سرمایه اجتماعی منجر می‌شود. توزیع متوازن فرصت‌ها و منابع در میان مناطق و گروه‌های مختلف اجتماعی، احساس برخورداری و مشارکت در سرنوشت ملی را تقویت می‌کند و زمینه را برای تبدیل تنوع قومی، مذهبی و فرهنگی به ظرفیتی برای غنای هویت ملی فراهم می‌سازد.

در چنین شرایطی، نخبگان علمی، فرهنگی، رسانه‌ای و سیاسی می‌توانند نقش فعالی در صورت‌بندی یک روایت فراگیر از هویت ملی ایفا کنند؛ روایتی که در آن، ایرانیت، اسلامیت، زبان فارسی، حافظه تاریخی، تعلق سرزمینی و تنوع فرهنگی، نه در تقابل، بلکه در نسبت تکمیلی با یکدیگر تعریف شوند. نظام آموزشی و رسانه‌ها نیز از بازتولید روایت‌های صرفاً یک‌سویه فاصله گرفته و به تقویت گفت‌وگوی بین‌نسلی، شناخت متقابل گروه‌های اجتماعی و درک مشترک از منافع ملی کمک می‌کنند.

در این سناریو، فضای مجازی، فناوری اطلاعات و هوش مصنوعی از عامل تهدید به ابزار توانمندسازی تبدیل می‌شوند. تولید محتوای جذاب، معتبر و متناسب با نیازهای نسل‌های جدید، ارتقای سواد رسانه‌ای، تقویت حضور فعال نهادهای علمی و فرهنگی در محیط دیجیتال و استفاده از فناوری‌های نوین برای معرفی میراث تاریخی و فرهنگی ایران، می‌تواند به تقویت احساس تعلق ملی در جامعه شبکه‌ای کمک کند. در سطح منطقه‌ای نیز کاهش تنش‌ها و برخورداری از محیط امنیتی باثبات‌تر، امکان تمرکز بیشتر بر توسعه داخلی و تقویت پیوندهای اجتماعی را فراهم می‌سازد.

۲- سناریوی میانه: تکرار هویتی مدیریت شده

در این سناریو، وضع موجود با اصلاحات محدود و تدریجی تداوم می‌یابد. بخشی از مشکلات اقتصادی، شکاف‌های اجتماعی و چالش‌های اعتماد عمومی باقی می‌ماند؛ اما شدت آن‌ها به حدی نمی‌رسد که انسجام ملی را به‌طور جدی دچار بحران کند. در این وضعیت، هویت ملی ایرانی به‌صورت لایه‌ای و چندسطحی بازتولید می‌شود؛ به این معنا که افراد به‌طور هم‌زمان، دارای تعلقات محلی، قومی، مذهبی، ملی و جهانی هستند. در این مسیر، هویت ملی همچنان دارای ظرفیت وحدت‌بخشی است؛ اما این ظرفیت به‌طور یکنواخت در همه گروه‌ها و نسل‌ها تجربه نمی‌شود. گروه‌هایی از جامعه، به‌ویژه نسل‌های جوان‌تر و کاربران فعال فضای مجازی، بیش از گذشته با فرهنگ‌ها و روایت‌های فراملی ارتباط برقرار می‌کنند. در مقابل، گروه‌های دیگر بر عناصر سنتی، دینی، تاریخی یا محلی هویت تأکید بیشتری خواهند داشت؛ در نتیجه، هویت ملی نه تضعیف کامل می‌شود و نه به سطح بالایی از انسجام و تاب‌آوری می‌رسد؛ بلکه در وضعیتی میان‌ثبات و سیالیت قرار می‌گیرد.

در سناریوی تکرار هویتی مدیریت شده، نقش سیاست‌گذاری فرهنگی و رسانه‌ای بسیار تعیین‌کننده است. اگر سیاست‌ها بر پذیرش واقع‌بینانه تنوع‌ها، تقویت گفت‌وگو، کاهش احساس تبعیض و ایجاد پیوند میان هویت‌های خرد و هویت ملی استوار باشند،

تکثر هویتی می‌تواند درون چهارچوب ملی مدیریت شود؛ اما اگر شکاف میان روایت رسمی و تجربه زیسته گروه‌های مختلف افزایش یابد، همین تکثر ممکن است به تعارض‌های دوره‌ای و کاهش همبستگی اجتماعی منجر شود.

۳- سناریوی نامطلوب: فرسایش تدریجی هویت ملی و گسترش شکاف‌های اجتماعی

در این سناریو، پیشران‌های منفی به صورت هم‌افزا عمل می‌کنند. تشدید مشکلات اشتغال و رفاه، افزایش نابرابری در توزیع منابع و فرصت‌ها، تضعیف اعتماد عمومی، کاهش کارآمدی ادراک‌شده نهادهای سیاسی و افزایش فاصله میان مطالبات اجتماعی و پاسخ‌های نهادی، زمینه فرسایش تدریجی احساس تعلق ملی را فراهم می‌سازد. در این وضعیت، شهروندان ممکن است بیش از پیش منافع و هویت خود را در قالب‌های محدودتر محلی، قومی، گروهی یا فردی تعریف کنند.

در صورت تداوم یا تشدید چنین شرایطی، نخبگان نیز ممکن است نتوانند نقش میانجی و انسجام‌بخش خود را به درستی ایفا کنند. شکاف میان نخبگان و جامعه، تضعیف مرجعیت علمی و فرهنگی و غلبه روایت‌های هیجانی و قطبی در رسانه‌ها و شبکه‌های اجتماعی، می‌تواند امکان شکل‌گیری گفت‌وگوی ملی را کاهش دهد. فضای مجازی و هوش مصنوعی نیز در صورت نبود سیاست‌گذاری مؤثر و ارتقای سواد رسانه‌ای، ممکن است به بستری برای گسترش اطلاعات نادرست، بازنمایی‌های تقابلی، تشدید قطبی‌شدن و تقویت روایت‌های واگرا تبدیل شوند.

در این سناریو، سیاست‌های قومی و مذهبی در صورت فقدان رویکرد فراگیر و عادلانه، می‌توانند به افزایش احساس حاشیه‌نشینی و نابرابری ادراک‌شده در میان گروه‌های مختلف منجر شوند. همچنین، تداوم ناامنی و منازعات منطقه‌ای، در صورتی که با فشارهای اقتصادی و کاهش ظرفیت حل مسئله در داخل همراه شود، می‌تواند منابع مادی و روانی جامعه را فرسوده کند. پیامد نهایی چنین مسیری، نه لزوماً زوال کامل هویت ملی، بلکه کاهش توان آن برای ایفای نقش وحدت‌بخش، افزایش شکنندگی اجتماعی و تضعیف ظرفیت جامعه برای مواجهه جمعی با بحران‌ها خواهد بود.

نشانه‌های هشداردهنده این سناریو عبارت‌اند از: کاهش اعتماد عمومی، گسترش ادراک تبعیض و محرومیت، افزایش شکاف‌های نسلی و منطقه‌ای، کاهش مشارکت اجتماعی، رشد روایت‌های نفی‌کننده تعلق ملی در فضای عمومی، تشدید قطبی‌شدن رسانه‌ای و افزایش ترجیح هویت‌های رقیب بر هویت ملی فراگیر.

جمع‌بندی و نتیجه‌گیری

پژوهش حاضر با هدف شناسایی و تحلیل پیشران‌های مؤثر بر آینده هویت ملی در ایران، از روش تحلیل ساختاری و نرم‌افزار میک‌مک بهره گرفت. نتایج نشان داد که هویت ملی در ایران پدیده‌ای چندبعدی، پویا و متأثر از شبکه‌ای از روابط متقابل میان عوامل سیاسی، اقتصادی، اجتماعی، فرهنگی، فناورانه و بین‌المللی است. تراکم بالای روابط در ماتریس اثرات متقابل و توزیع متغیرها پیرامون محور قطری نقشه اثرگذاری - اثرپذیری، حاکی از آن است که سیستم هویت ملی ایران از ناپایداری نسبی برخوردار است و دگرگونی در یک حوزه می‌تواند آثار زنجیره‌ای در سایر حوزه‌ها ایجاد کند.

براساس نتایج تحقیق، اشتغال و رفاه اجتماعی، کارکرد نظام سیاسی، توزیع عادلانه منابع و ثروت، نقش و عملکرد نخبگان، ثبات سیاسی، فناوری اطلاعات و هوش مصنوعی، سیاست‌های قومی و مذهبی، تحولات فضای مجازی، جنگ و منازعات منطقه‌ای و جهانی‌شدن فرهنگ، مهم‌ترین پیشران‌ها و عدم قطعیت‌های مؤثر بر آینده هویت ملی در ایران هستند. در میان این عوامل، اشتغال و رفاه اجتماعی در هر دو تحلیل مستقیم و غیرمستقیم، رتبه نخست را کسب کرده است؛ یافته‌ای که بر پیوند بنیادی میان تجربه زیسته اقتصادی شهروندان و احساس تعلق آنان به جامعه ملی دلالت دارد.

همچنین، نتایج نشان می‌دهد که تقویت هویت ملی با اتکا به سیاست‌های فرهنگی منفرد یا تأکید صرف بر مؤلفه‌های تاریخی و نمادین، امکان‌پذیر نیست. هرچند زبان فارسی، تاریخ مشترک، سرزمین، دین، حافظه جمعی و نمادهای ملی، ذخایر مهم هویتی ایران محسوب می‌شوند، میزان اثربخشی آن‌ها در شرایط کنونی به کیفیت حکمرانی، ادراک عدالت، اعتماد عمومی، مشارکت‌پذیری، ثبات سیاسی و توان نهادها در پاسخ‌گویی به نیازهای جامعه وابسته است؛ ازاین‌رو، هویت ملی زمانی از تاب‌آوری لازم برخوردار خواهد شد که مؤلفه‌های فرهنگی و تاریخی آن با تجربه عینی شهروندان از عدالت، فرصت، کرامت و مشارکت پیوند بخورد.

منابع

- ابوالحسنی، سید رحیم (۱۳۸۷). «مؤلفه‌های هویت ملی با رویکردی پژوهشی»، فصلنامه سیاست، ۳۸ (۴): ۲۲-۱.
- احمدی، حمید (۱۳۹۲). قومیت و قوم‌گرایی در ایران. تهران: نشر نی.
- بایبوردی، اسماعیل؛ کریمیان، علیرضا (۱۳۹۳). «جهانی‌شدن فرهنگ و تأثیر آن بر هویت ملی ایران»، فصلنامه مطالعات روابط بین‌الملل، ۷ (۲۸): ۷۷-۱۰۲.

- حاجیانی، ابراهیم؛ ایروانی، زهرا (۱۳۹۷). «آینده‌پژوهی هویت ملی ایران در افق زمانی ۱۴۰۷»، فصلنامه مطالعات ملی، ۱۹ (۷۶): ۳-۲۰.
- حاجیانی، ابراهیم (۱۳۹۱). مبانی، اصول و روش‌های آینده‌پژوهی. تهران: انتشارات دانشگاه امام صادق.
- حسینی‌فر، عبدالرحمن؛ عباس‌زاده مرزبالی، مجید (۱۳۹۹). «مؤلفه‌های شکل‌دهنده‌ی هویت ملی ایران در فرایند تاریخی»، جامعه‌پژوهی فرهنگی، ۱۱ (۱): ۳۱-۵۶.
- خجسته، فردوس؛ عصاره، علیرضا؛ حاجیانی، ابراهیم؛ عراقیه، علیرضا (۱۴۰۰). «بررسی چالش‌های هویت ملی در برنامه درسی دوره دوم متوسطه ایران»، فصلنامه علمی مطالعات مدیریت و رهبری در سازمان‌های آموزشی. دوره ۱ (۲): ۳۰-۵۵.
- رضایی، سیدمحمد؛ جوکار، محمدصادق (۱۳۸۸). «بازشناسی هویت ملی در قانون اساسی جمهوری اسلامی ایران»، فصلنامه مطالعات ملی، ۱۰ (۴۰): ۵۳-۸۸.
- رفیع، حسین؛ عباس‌زاده مرزبالی، مجید (۱۳۹۸). «چالش‌های ناشی از فرایند جهانی‌شدن و فضای مجازی برای هویت ملی ایران و راهکارهای مقابله با آن‌ها»، مطالعات راهبردی سیاست بین‌الملل، ۳ (۶): ۸۵-۱۱۱.
- شوارتز، پیتر (۱۳۹۸). هنر دورنگری. ترجمه عزیز علیزاده. تهران: انتشارات مؤسسه آموزشی و تحقیقاتی صنایع دفاعی.
- عالیخانی، محمد (۱۳۹۳). هویت ملی ایران. تهران: انتشارات دستان.
- عباس‌زاده مرزبانی، مجید (۱۴۰۱). هویت ملی و ارکان و مؤلفه‌های آن در ایران. تهران: انتشارات اندیشه احسان.
- عبدالهی، محمد (۱۳۸۹). «هویت ملی در ایران؛ فراتحلیل مقاله‌های فارسی موجود». فصلنامه علوم اجتماعی. شماره ۵۰: ۱-۳۵.
- عشایری، طاهار؛ حسینی‌زاده آرانی، سید سعید؛ جهان‌پرور، طاهره (۱۴۰۴). «شناسایی و رتبه‌بندی عوامل مؤثر بر هویت ملی (اسلامی - ایرانی) به روش تحلیل سلسله‌مراتبی (AHP)»، فصلنامه مطالعات ملی، ۲۶ (۱۰۳): ۸۱-۱۰۸.
- فقیه، سینا؛ فقیه، محمدامین؛ نظری‌زاده، فرهاد (۱۳۹۵). آخرین پیشرفت‌ها در روش‌شناسی‌های آینده‌نگاری. تهران: انتشارات مؤسسه آموزشی و تحقیقاتی صنایع دفاعی.
- فلاح، مرتضی (۱۳۸۷). «نقش زبان فارسی در گسترش هویت ملی و فرهنگی ایران»، فصلنامه مطالعات ملی، ۹ (۳۴): ۳-۳۰.
- لطفی، مهدی (۱۴۰۴). «فرصت‌ها و چالش‌های فضای مجازی در حفظ هویت دینی و فرهنگی خانواده‌های اسلامی»، مطالعات فضای مجازی و رسانه‌های اجتماعی، ۲ (۱): ۴۱-۶۹.
- مقصودی، مجتبی (۱۳۹۷). «سنجش هویت جمعی ایرانیان؛ با تأکید بر همبستگی اجتماعی»، فصلنامه مطالعات ملی، ۱۹ (۷۵): ۲۳-۴۶.
- مجتهدزاده، پیروز (۱۳۸۷). دموکراسی و هویت ایرانی. تهران: انتشارات کویر.
- محمدی، محمد (۱۳۹۳). جماعت‌های تصویری. تهران: انتشارات رخداد نو.
- محمودی‌لرد، عبدالحمود (۱۳۹۳). آینده‌پژوهی ثبات سیاسی ایران. تهران: انتشارات پژوهشکده مطالعات راهبردی.
- میرحیدر، دره؛ راستی، عمران؛ میراحمدی، فاطمه سادات (۱۴۰۰). مبانی جغرافیای سیاسی. تهران: سمت.
- میرعلی، زینب؛ امینی، کژال (۱۳۹۳). «نقش پرچم در پاسداری از ملیت و هویت ملی»، پژوهش هنر. شماره ۵: ۲۳-۲۸.
- Ashayeri, T; Abbasi, E & Ganjifar, P (2025) "Study of the Impact of Social Capital Indicators on Ethnic Identity Affiliations in Iran". *Majlis and Rahbord*, 32 (123), 317-348. doi: 10.22034/mr.2024.16446.5730.
- Deutsch, K. W. (1966). *Nationalism and social communication: An inquiry into the foundations of nationality* (2nd ed.). The MIT Press.
- Fukuyama, F. (2018). "Why national identity matters", *Journal of Democracy*, 29 (4): 5-15.

- Kaplan, D. H., & Herb, G. H. (2011). "How geography shapes National Identities", *National Identities*, 13 (4): 349-360.
- Martin, A. K. (1997). "The practice of identity and an Irish sense of place", *Gender, place and culture: a journal of feminist geography*, 4 (1): 89-114.
- Parekh, B. (1995). "The concept of national identity", *Journal of ethnic and migration studies*, 21 (2): 255-268.
- Robbins, K. (1990). "National identity and history: past, present and future", *History*, 75 (245): 369-387.
- Schwartz, P. (1991). *The Art of the Long View: Planning for the Future in an Uncertain World*. Currency Doubleday.
- Smith, A. D. (2017). "Interpretations of national identity", In *Modern Roots*. Routledge: pp. 21-42.
- Smith, A. D. (1991). *National identity*. University of Nevada Press.
- Triandafyllidou, A. (1998). "National identity and the 'other'", *Ethnic and racial studies*, 21 (4): 593-612.